

ƏRUZ VƏZNİNDƏ İŞLƏNƏN TERMİNLƏR

Elnurə Babayeva,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi
E-mail: elnure1430@gmail.com

Əruz – “geniş yol”, “çadırın ortasına vurulan dirək”, “şeyr haqqında elm” və sair kimi mənalanır. Nəzmdə istifadə olunan şeyr ölçüsüdür. Əruz uzun və qısa hecaların müəyyən kombinasiyalarda gözəl oxunuş ritmi yaradan, ardıcılığının bütün misralarda dəqiqliklə gözlənilməsi ilə müşahidə olunan şeyr vəznidir. Əruz vəzni klassik şairlərimizin çoxunda əsas şeyr (nəzm) şəkli kimi qəbul edilib işlənmişdir. Buna görə də bu vəznə bəzən “klassik vəzn” deyirlər (5,109).

Ərurun bir ədəbi fənn halına gəlməsi Xəlil ibn Əhməd sayəsində olub. VIII əsrdə yaşamış bu böyük ərəb alimi əruz şeyr ölçüsünü hicri 150-ci ildə (miladi 767-ci il) sistemləşdirib elm şəklinə salmışdır. Xəlil ibn Əhməd ərəb dilinin ahəngini, musiqisini və ümumən xüsusiyyətlərini tədqiq edərək öyrənmiş, bunlara müvafiq şəkildə nəzm üsulunu tənzim etməyə, genişləndirməyə çalışmış, yalnız feil kəliməsindən götürülən, müxtəlif şəkillər halında işlənən sözlərdən müəyyən, sabit qəliblər yaratmışdır. Misranın həcmi bu qəliblərin, yaxud bunlardan bir neçəsinin təkrarı nəticəsində yaranır (1,146).

Əruz vəznində yazılan şeyrlərə məxsus bir sıra terminlər vardır ki, onların ayrı-ayrılıqda izahı aparılmışdır.

Misra – şeyrin daxili struktur nəzəriyyəsində əsas rol oynayan, ritmikliyən ən kiçik vahidi misradır (sətirlər). Şeyrin ayrılıqda götürülmüş hər sətirinə misra deyilir. Poetik ritmikliyən yaranması üçün ən azı ritmik baxımdan bir-birini tamamlayan iki misra lazımdır. Şeyrdə bitmiş, tam fikir ifadə edən misralardan başqa, daha şairənə surətdə deyilmiş dolğun, düşündürücü və fəlsəfi – hikmətamiz dəyər kəsb edən misralara rast gəlirik. Belə misralara şah misralar deyilir. Müstəqil fikir, məna ifadə edən misralar isə azad, sərbəst misralar adlanır.

Beyt – eyni vəznə, bir-biri ilə yanaşı duran və aralarında məna, forma bağlılığı olan iki misraya deyilir. Poetikada beytin müxtəlif növləri və hər növün ayrıca adı vardır: beyti-musərrə (misraları həm qəfiyə olan beyt), beytül-qəzəl (hər hansı bir qəzəlin ən gözəl beyti), beytül-qəsida (qəsida, qəzəlin ən gözəl beyti), şahbeyt (hər hansı bir şeyrdə olan ən mənalı, ən bədii beyt), məxləs, yaxud təxəllüs beyti (qəzəldə şairin təxəllüsü olan beyt), tac-beyt (qəsidadə şairin adı olan beyt), mətlə (qəzəlin, qəsidadən ilk beyti), məqtə (qəzəlin, qəsidadən son beyti) və sairə (2, 43).

Qarabağ hakimi İbrahim xəlil xanın qızı, XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan şairi Xurşidbanu Natəvanın bibisi Ağabəyim Ağanın bizə gəlmiş

məşhur beyti klassik Azərbaycan şeyrinə bu iki misranın ifadə etdiyi fikrin vüsəti və dolğunluğu haqqında təsəvvür yaradır.

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi?

Beyt həm qəfiyələndir, həm də qəfiyələnmir. Məsələn, İmadəddin Nəsimidən qəfiyələnməmiş bir beyt:

Dərd ilə xoş keç, ey könül, qəmdən usanma, çün bilir,
Aşiqi-dərməndinə dərdi verən dəvasini.

Bənd – şeyr formasından (qoşma, gəraylı, mürəbbə, müxəmməs və s.) asılı olaraq onun arxitekturasını təşkil edən müxtəlif sayda misralar qrupu. Bəndlərə bəzən misraların sayına uyğun olaraq “dördlük”, “beşlik”, “altılıq” və s. də deyirlər. Azərbaycan poeziyası üçün ən çox dördlük səciiyyəvidir. Həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda geniş yayılmış qoşma və gəraylı formaları yalnız dördlüklə yazılır. Məsələn, XIX əsrdə yaşayıb yaratmış Aşiq Bəstənin qoşmasından bir bənd:

Məleykə boyludu, şirin ləhcəli
Əzəldən tamaşa olan bu dünya.
Qoca cadugərdi, aldadar səni
Cavanlıq donunda qalan bu dünya.

Sabit bəndlərlə bir sırada klassik Azərbaycan poeziyasında qeyri-sabit çoxmisralı bəndlərə də tez-tez təsadüf olunur. Məsələn: qoşma və gəraylı ənənəvi şəkildə 3-5 bənddən ibarət olur, divani və müxəmməslərdə isə bu say daha çox ola bilər. Bir bənddəki misraların maksimum sayı 12-yə çatır (5,110).

Qəlib – misra vahididir (ölçüsü). Qəlib təfilə ilə başlayır və tələb olunan təfilə ilə başa çatdırılır. Bu tələb olunan təfilə misranın son bölümünü, hətta son bölümünün son hecasını tənzimləyir. Qəlib yoxdursa, əruz da yoxdur. Əslində, əruz misranın məqsədli, reallaşan qəlibi (ölçüsü) deməkdir. Həmin misranın, şeyrin iki qəliblə ölçülməsinə əruz heç cür yol vermir. Bu həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mümkündür deyil.

Təfilə – misra bölümlərinin vəznini göstərir. Təfilə qəlibin, bölüm isə misranın vahididir. Bölüm qəlibdə təfilənin quruluşca keyfiyyətini təyin etdiyi kimi, təfilə də misrada bölümün vəznə keyfiyyətini

müəyyənləşdirir.

Bəhrin növlərindən asılı olaraq, hər misranın qəlibi dörd, üç və iki təfilədən ibarət olur. Qəlibdə təfilənin müstəqilliyi şərti və nisbidir. Bir təfilənin vəznini bilməklə qəlibin vəznini bilmək olmaz. Qəlibin vəzni onu təşkil edən təfilələrin müəyyən tərtibdə sıralanmasından əmələ gəlir. Misra şeyrin vahidi olmaqla öz daxilində bölümlərin vəhdətini, yaxud rəbitələrini şərtləndirdiyi kimi, qəlib də vəznin (bəhr növünün) vahidi olmaqla öz daxilində təfilələri rəbitələndirir. Əruzda təfilələr iki qismə bölünür: əsl təfilələr, düzəltmə təfilələr (3,27).

Təfilənin sabit ahəngi vardır. Müxtəliflik qəlibin tələb olunan ritmini pozur. Təfilənin düzgün səslənməsində, oxunmasında apastrofun da müəyyən xidməti var. Bu işarə imlamızdan çıxarılmasına baxmayaraq, təfilənin elmi transkripsiyasında saxlanması zəruridir. Apastrof təfilənin düzgün yazılışını göstərməklə bərabər, onun oxunuşunda müəyyən fasilə yaradır. Apastrof boğaz samitini əvəz edir. Təfilənin imlasında iki sait arasına düşən ayn (ع) hərfi apastrofla göstərilir (müftə'ilün, f'a, məfA'ilün və s.).

Rükn – ərurun əsl təfilələrinin əsasını təşkil edir. Bunlar əsasların kökləridir. Rüknlərə ərkani-əruz, ərkani-əsasiyyə deyilir. Ərurun rüknləri üçdür: səbəb, vətəd və fasilə (1,53).

Əruz rüknlərinin terminləri spesifik ərəb terminləridir. Bu sözlərin leksik mənaları da məhz ərəb məişəti ilə bağlıdır. Ərəbcə səbəb – ip, vətəd – ağac, mıx, fasilə – aralıq deməkdir. Hər üç söz köçəri ərəblər üçün evi əvəz edən çadırla əlaqədardır. Çadır ipə bağlanır, mıxla möhkəmlənir və ətəklərinin, yaxud tikişlərinin arasında fasilə olur. Bu sözlər əruzda müəyyən bənzəri üzrə, təfilə quruluşunun izahı kimi qəbul edilib işlənir.

Zihaf və illət – əruz vəznində düzəltmə təfilələrin rolu əsl təfilələrin rolundan qat-qat artıqdır. Düzəltmə təfilələr əsl təfilələrdən müxtəlif yollarla çıxarılır. Bu yollar ümumi şəkildə əruzda iki terminlə ifadə olunur: zihaf və illət. Zihaf və illət əsl təfilələrin vəzn və quruluşca dəyişməsi, onların düzəltmə təfilələr şəklinə keçməsidir. Bu dəyişilmə müxtəlif şəkillərdə olur: ya əsl təfilədən müəyyən hərf və ya hərflər çıxarılaraq həcmi kiçilir, məsələn, fə'Ulun-fə'ul, və ya əksinə, artırılıb çoxaldır. Bəzi əruzçular əsl təfilələrin I, III, VI həflərində əmələ gələn dəyişikliyə illət, II, IV, V və VII həflərində əmələ gələn dəyişikliyə zihaf deyirlər.

Əruz elmində zihaf və illət məsələlərini həll etməkdə alimlər ərurun üç rüknünə – səbəb, vətəd və fasilə rüknlərinə əsaslanırlar.

Məzan – ərurun nəzəri sistemində tamlıq olması üçün məzanın olması şərtidir. Məzan ərəbcə məzinə sözünün cəmidir. Məzinə mənbə, bir şeyin olduğu yer deməkdir. Əruzda terminoloji mənada məzan zihafın əsl təfilədə olduğunu bildirir. Məzanın kateqoriyası zihafarla onların mənsub olduqları əsl təfilələri birlikdə, bağlılıqda daha aydın təsəvvür işini asanlaşdırır. Zihaf təfilə əlaqəsini qısa yolla mənimsəməyə yardım edir (1,59).

Bəhr – Bu sözün bir neçə mənası vardır. Leksik mənaları: dəniz (bəhri-Xəzər və s.), nəhr, böyük çay (bəhri-Nil və s.), göl (bəhri-Aral və s.). Eyni zamanda, bəhr sözü ərəb dilində yırtmaq, yarmaq mənalarını verir. Əruzda isə bəhr bir termin kimi şeyr vəznini bildirir. Əruz altı ünsürdən (rükəndən) ibarətdir və bu ünsürlər də 19 bəhrə bölünür. Klassik Azərbaycan poeziyasında ərurun 12 bəhrindən

istifadə edilmişdir. Həmin bəhrlər aşağıdakılardır: həcəz, rəməl, rəcəz, müctəs, müzərə, müteqarib, münsərih, xəfif, səri, mütədarik, kamil, müqtəzəb.

Təvil bəhri – lüğəvi mənası uzun deməkdir. Ərəb ərurunun birinci bəhri təvil bəhridir. Ərəb əruzçuları dairələrin ardıcılıqlarını tərkiblərindəki bəhrlərin ərəb ərurunda işlənmə tezliyinə, bəhrləri isə vətədlərinin misranın əvvəlinə nə qədər yaxın və uzaq olduqlarına görə sıralamışlar. Ərəb ərurunda təvil bəhrinin dairə üzrə əsas qəlibi:

fə'Ulün məfA'ilün fə'Ulün məfA'ilün
fə'Ulün məfA'ilün fə'Ulün məfA'ilün

Mədid bəhri – lüğəvi mənası uzadılmış, sürəkli deməkdir. Bu bəhrin ərəb ərurunda əsas qəlibi:

fA'ilAtün fA'ilün fA'ilAtün fA'ilün
fA'ilAtün fA'ilün fA'ilAtün fA'ilün

Bütün əruzçulara görə mədid bəhrinin altı növü vardır.

Bəsit bəhri – lüğəvi mənası geniş, yayılmış deməkdir. Əsas qəlibi aşağıdakı kimidir:

müstəf'ilün fA'ilün müstəf'ilün fA'ilün
müstəf'ilün fA'ilün müstəf'ilün fA'ilün

Vafir bəhri – lüğəvi mənası çox bol deməkdir. Bu bəhrin əsas qəlibi altı dəfə müf'Aəlatün əsl təfiləsinin təkrarından ibarətdir.

müf'Aəlatün müf'Aəlatün müf'Aəlatün
müf'Aəlatün müf'Aəlatün müf'Aəlatün

Kamil bəhri – bir neçə lüğəvi mənası vardır: mükəmməl, nöqsansız, bütün, tam, kamallı, təcrübəli, bitkin və s. Kamil bəhrinin əsas qəlibi aşağıdakı kimidir:

mütəfAilün mütəfAilün mütəfAilün
mütəfAilün mütəfAilün mütəfAilün

Həzəc bəhri. Həzəc sözü xoşa gələn avaz, gözəl səs, cəh-cəh mənasını ifadə edir. Bu bəhrdə yazılan şeyrlərdə bir axıcılıq, rəvanlıq nəzərə çarpır. Həzəc bəhrinin növləri məfA'ilün təfiləsinin müəyyən miqdarda təkrarlanması və dəyişməsindən yaranır. Əsas qəlibi, başqa sözlə desək, birinci növü məfA'ilün təfiləsinin dörd dəfə təkrarından əmələ gəlir. Füzuli, Sabir və başqa şairlərimiz həzəc bəhrindən istifadə edərək gözəl şeyrlər yazmışlar. Məsələn, M.Füzuli “Məni candan usandırdı...” qəzəlini bu bəhrin məfA'ilün təfiləsinin dörd dəfə təkrarından yaranan qəlibdə, “Leyli və Məcnun” əsərini isə məf'Ulü məfA'ilün fə'Ulün ölçüsündə yazmışdır. M.Ə.Sabirin “Əkinçi”, “Nə işim var?”, “Bakı fəhlələrinə” şeyrləri həzəc bəhrinin başqa bir ölçüsündə yazılmışdır.

Müjəm sərkeş mələr mənzil qılan aşuf tə məcnundur,
məfaA' llün məfaA' llün məfaA' llün məfaA' llün
Anın çünbəs teyi - zənci ri – seyli – si rişk gül-gündür (M.Füzuli)

Rəməl bəhri. Rəməl sözü ləngərlənmək, dalğalanmaq, ağır-ağır, yəni ləngərlənə-ləngərlənə yerimək mənasını bildirir. Bu bəhrədə yazılan şeirlərdə bir əzəmət, vüqar, dalğalıq özünü göstərir. Heç təsadüfi deyildir ki, klassik şairlərimiz öz dövrlərinə qarşı narazılıqlarını, daxili iztirablarını, qüssə və kədərini ifadə etmək üçün rəməl bəhrini seçmişlər. Məsələn, M.Füzulinin "Padişahi-mülk..." qitəsi, "Söz", "Heyrət, ey büt..." qəzalları, M.P.Vaqifin "Görmədim" müxəmməsi, M.Ə.Sabirin "Nə yazım?", "Beynəlmiləl" şeirləri bu bəhrədə yazılmışdır. Rəməl bəhrinin növləri fa'ilAtün tafiləsinin təkrarından və dəyişməsindən yaranır. Əsas forması fa'ilAtün fa'ilAtün fa'ilAtün fa'ilAtü -dür.

Mübtəlayi dərdi-eşqəm əl götür mən dən, təbib,
fa'ilAtün fa'ilAtün fa'ilAtün fa'ilAtün
Eylə bir təd bir kim, bu dərdə dərmə n olmasın

(M.Ə.Sabir)

Xəfif bəhri. Xəfif sözü yüngül, zərif, incə, mülayim mənalərini bildirir. Xəfif sözü Azərbaycan dilində indi də fəal işlənən sözdür. Əruzda da bu ölçü ahəngə oynaq, yüngül bəhrlərdəndir. Bu ölçüdə yazılan şeirlər öz cınaqlığı, yüngüllüyü ilə seçilir. S.Ə.Şirvaninin "Qaz və durna", "Müəllimə hörmət", "Köpəyə ehsan", "Qafqaz müsəlmanlarına xitab", A.Səhhətin "İmtahan" şeirləri bu ölçüdə yazılmışdır. Xəfif bəhrinin əsas ölçüsü fa'ilAtün məfa'ilün fa'ilün -dür.

Yox, yox, əsla sən ölmədin, dirisən,
fa'ilAtün məfa'ilün fa'ilün
Ən böyük qəh rəmanların birisən (A.Səhhət)

Səri bəhri. Səri sözünün lüğəvi mənası sürətli, cəld, tez-tez və s. deməkdir. Həmin sözün mənasındakı əsas cəhətlər şeirin ahəngində özünü göstərir. Bu vəzndə yazılan şeirlər o qədər yüngül oxunur ki, ilk baxışda onu heca vəznində yazılmış şeirlərdən fərqləndirmək çətin olur. Məsələn, M.Ə.Sabirin "Ağacların bəhisi", "Üsuli-cədid" şeirləri bu ölçüdə yazılmışdır. Səri bəhrinin ölçüsü müftə'ilün müftə'ilün fa'ilün -dür.

Molla, sənə eyləyirəm məsləhət,
müftə'ilün müftə'ilün fa'ilün
Söylə görüm, evlənim, ev lənməyim (Əli Nəzmi)

Münsərih bəhri. Münsərih sözü axıcı mənasında işlənir. Bu bəhrədəki şeirlər də axıcı və oynaq olur, asan oxunur. Məsələn, M.Ə.Sabirin "Oxutmuram, əl çəkin!" şeiri münsərih bəhrində yazılmışdır. Bu bəhrin ahəngi müftə'ilün fa'ilün tafilələrinin təkrarından yaranır. Münsərih bəhrinin əsas ölçüsü müftə'ilün fa'ilün müftə'ilün fa'ilün -dür (2,24).

Əqlin azıb, ay yazıq, boşlamışan qarını,
müftə'ilün fa'ilün müftə'ilün fa'ilün
Cümlə dəyiş dirmisən kürkünə, pal tarını

(M.Ə.Sabir)

Əruz vəznə xarakteri etibarı ilə çox incə və zərifdir, füsunkar ahəngi ilə adamı valeh edir. Səni yormur, ikrah doğurmur, mənavi zövq verir, gümrahlandırır, onu öyrənmək istəyənləri ciddi imtahana çəkir. Bu yolla əruz günlərlə, aylarla deyil, neçə il əzm və səbri yoxlayır, səni özünə sevdirdir, özünə məftun edir. Sonra heç bir vəchlə onun bu sirlə aləmindən ayrılı bilmirsən. Əruz sənətdir, çünki şeirin bir cəhətidir, onun musiqisi, ahəngi, ritmidir. Əruz elmdir, çünki o, musiqinin, ahəngin, ritmin sirlərini, onların keyfiyyətlərini və inkişaf yollarını açıb bir sistem halında izah edir.

Ədəbiyyat:

1. Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı-1977.
2. Ədili Şirvani. Əruz vəzninin sadələşmiş qalıbları. Bakı-2010.
3. Tərhan Quliyev. Əruz və qəfiyəşünaslıq tarixi. Bakı-2013.
4. Tərhan Quliyev. Əruz. Bakı-2001.
5. Ş.A.Mikayılov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı-1986.

Резюме

Статья посвящена целому ряду терминов аруза. Аруз, являясь количественным стихотворным метром, принятым в персидской и тюркской поэзии, вытеснил традиционное силлабическое стихосложение. Здесь дано толкование этих терминов, что позволяет углубить изучение аруза в целом.

Ключевые слова: аруз, первоисточники, термин.

Summary

The article is devoted to the aruz terms. There is interpretation of these terms in this article. Aruz was very popular in the poetry of the Middle East. The study aruz terms will help to study of the whole aruz.

Key words: aruz, fountainheads, term.